

VLADIMÍR BOKŠA

VÝVOJ SLOVENSKEHO STRANÍCKEHO EUROSKEPTICIZMU V PROGRAMOCH POLITICKÝCH STRÁN PO SÚČASNOŠŤ

Stranícky euroskepticizmus sa začal na Slovensku silnejšie prejavovať predovšetkým v období pred vstupom SR do Európskej únie. Naším zámerom je poukázať na postoje relevantných politických strán v otázkach európskej integrácie, v ktorých sa objavovali euroskeptické postoje. Poukážeme na euroskepticizmus politických subjektov, ktoré v období pred vstupom do EÚ mali reálnu možnosť vymedzovať sa voči smerovaniu Európy a zároveň mohli ovplyvniť a modifikovať názorovú formáciu občianskej spoločnosti v integračnom procese s tým, že sa budeme opierať o klasifikáciu Paula Taggarta a Aleksa Szczerbiaka. V súčasnom straníckom systéme sa však významným politickým subjektom stala aj pravicovo-liberálna strana s názvom Sloboda a Solidarita (SaS), ktorá vznikla v roku 2009. Tejto strane sa vzhľadom na jej krátku existenciu doposiaľ nevenovala významnejšia pozornosť z hľadiska euroskepticizmu, ale postoje tohto subjektu k jednotlivým politikám EÚ môžeme označiť za euroskeptické. Z tohto dôvodu budeme analyzovať aj túto politickú stranu a budeme sa snažiť objasniť jej postoj k EÚ.

Skepsa v integračných otázkach sa objavovala v straníckom systéme SR pred aj po vstupe do EÚ. Z politickej významnejších subjektov môžeme euroskeptické názory a stanoviská nájsť hlavne v Ľudovej strane – Hnutie za demokratické Slovensko (ĽS-HZDS) a Kresťanskodemokratickom hnutí (KDH). Ďalším politickým subjektom, ktorý môžeme zaradiť medzi euroskeptické politické strany je Slovenská národná strana (SNS) (Lešková, 2006, s. 35). Napriek tomu, že na Slovensku prevyšoval konsenzus ohľadne integrácie, v slovenskom straníckom systéme sme nachádzali množstvo rôznych postojov v tejto oblasti. Aj keď sa na Slovensku podľa Evy Leškovej neobjavuje žiadny významný „*single-issue*“ subjekt, objavujú sa v ňom strany mäkkého euroskepticizmu, alebo politické strany s jasne nevymedzeným postojom k Európskej únii. Tvrdý euroskepticizmus nemá podľa Evy Leškovej zastúpenie v aktuálnom straníckom systéme (Lešková, 2006, s. 35). Tým sa vlastne stotožňuje s klasifikáciou Paula Taggarta a Aleksa Szczerbiaka, ktorí v slovenskom straníckom systéme neoznačili žiadnu politickú stranu ako tvrdú euroskeptickú. Medzi mäkké politické strany zaradili ĽS-HZDS, KDH a SNS, ktoré budeme osobitne analyzovať v nasledujúcich podkapitolách. Je dôležité v tejto súvislosti poznamenať, že pôvodná klasifikácia je z roku 2001, ale platí aj pre rok 2004 (Taggart, Szczerbiak, 2002). Na základe svojich štúdií Vlastimil Havlík a Peter Kaniok inovovali klasifikáciu euroskeptických politických strán na Slovensku a medzi mäkké euroskeptické politické strany zaradili SNS, KDH a KSS. Podľa ich klasifikácie sa na Slovensku nachádza aj tvrdá euroskeptická politická strana, ktorou je Občianska konzervatívna strana (OKS) (Lešková, 2006, s. 35). Tento subjekt nie je relevantnou politickou stranou v slovenskom straníckom systéme, keďže od svojho vzniku v roku 2001 sa ako samostatná politická strana nedostala do parlamentu a z tohto dôvodu sa jej nebudeme podrobnejšie venovať.

Podľa názoru Paula Taggarta a Aleksa Szczerbiaka je Slovensko štátom s pomerne nízkym euroskepticizmom v spoločnosti. Neprítomnosť tvrdého euroskepticizmu môže mať svoj pôvod v neskoršej integrácii, alebo inak povedané v spomínanom prerušenom integračnom procese Slovenska. Ani v jednom štáte tzv. Helsinskej skupiny sa neobjavila tvrdá forma euroskepticizmu, a to predovšetkým z dôvodu, že tieto štáty si uvedomovali potrebu integrácie a žiadna politická strana tak nechcela sproblematizovať vstup do EÚ. Aj politické subjekty, ktoré by v inom prípade pravdepodobne zastávali negatívne stanoviská sa zúžili na argument, že žiadna vhodná možnosť k členstvu v EÚ aktuálne neexistuje. Na konci 90. rokov byť v Slovenskej republike proti EÚ znamenalo byť proti životným záujmom štátu (Lešková, 2006, s. 31).

Kresťanskodemokratické hnutie

Kresťanskodemokratické hnutie je konzervatívnou stranou, ktorá patrí k najstabilnejším politickým stranám na Slovensku v rámci stranického systému. Podľa typológie Paula Taggarta a Aleksa Szczerbiaka postoj hnutia k európskej integrácii môžeme zaradiť medzi mäkký euroskepticizmus. Tento prístup je založený na zdržanlivejšom postoji smerom k ďalšiemu presunu kompetencií a právomocí, ale taktiež na nesúhlase s niektorými politikami Európskej únie (Lešková, 2006, s. 37). KDH pristupovalo pred voľbami v roku 2002 k európskej téme hlavne so zdôrazňovaním problematiky identity, kultúrnej a duchovnej dimenzie Európy hodnôt, medzi ktorými nechýbajú tradičné kresťanské hodnoty. Otázka členstva bola v KDH otázkou nájdenia slovenskej identity v európskom politicko-kultúrnom kontexte. Voľba o vstupe sa javila vo vtedajšej situácii ako nevyhnutná pre ďalší rozvoj strednej a východnej Európy. Je však dôležité povedať, že hnutie kritizovalo niektoré nedostatky EÚ ako napríklad protekcionizmus, problematiku poľnohospodárstva a podobne. V ich chápaní by nemala byť Európska únia príliš federalistickým štátom, ale dobre fungujúcou organizáciou, ktorá ponecháva určitú mieru suverenity svojich členov (Kuchyňková, 2003, s. 47 – 48).

Politický konzervativizmus, ku ktorému sa KDH hlási a ideologické zázemie sa prejavuje v obave, aby zjednocovanie Európy nepredstavovalo potieranie kultúrnych zvláštností. Z tohto dôvodu hnutie presadzuje zachovanie suverenity členských štátov. Konkrétnu predstavu predstaviteľov KDH vyjadruje formálne koncept Deklarácie SR ako člena EÚ o zvrchovanosti v kultúrno etických otázkach. V nich strana s odvolávaním na princíp subsidiarity odmieta priamu vnútroštátnu aplikáciu takých predpisov, ktoré by sa týkali ochrany života, ochrany rodiny, inštitúcie manželstva ako fundamentu spoločnosti či rozhodovania výchovy, zdravotníctva a vzdelania (Kuchyňková, 2003, s. 49).

Volebný program KDH pre voľby v roku 2002, ktoré kandidovalo v rámci Strany demokratickej koalície (SDK) bol rozdelený do 15 stručných kapitol. Jenou z nich bola aj kapitola s názvom *Zahraničná politika a európska integrácia*, kde hnutie opisovalo svoje predstavy o nutných zmenách pre úspešný vstup do EÚ, a zároveň deklarovalo svoje cieľ nielen vstúpiť do EÚ, ale v nej zároveň obstáť (Havlík – Ondroušek, 2010).

Členstvo v EÚ bolo prioritnou témou tohto hnutia ako celku, avšak v jeho radoch sa objavili aj skeptické ohlasy k integrácii a aj v súčasnosti podľa Evy Leškovej patrí táto strana k silnejším euroskeptickeým formáciám, ktoré majú relevantný význam v slovenskom stranickom systéme. Predstavitelia tejto strany sa však považujú za eurorealistov a nie za euroskeptikov (Lešková, 2006, s. 35). Ekonomickú kritiku v súvislosti s jednotnou menovou úniou nezaznamenávame. V predvolebnom programe z roku 2002 KDH jasne podporuje pristúpenie SR k spoločnej menovej únii po dostatočnej príprave, ktorá rešpektuje parametre ekonomiky na Slovensku (Volebný program kresťanskodemokratického hnutia, 2013).

KDH v súvislosti s Lisabonskou zmluvou zakomponovalo svoje argumenty do volebného programu v roku 2006 s názvom *Za slušný život na Slovensku*. Návrh Lisabonskej zmluvy hnutie odmietalo hlavne z dôvodu možného vytvorenia európskeho štátu. KDH malo výhrady aj pre zásadnú premenu európskej integrácie do podoby, ktorá ohrozuje ekonomické a národné záujmy Slovenskej republiky. V programe je uvedené: „*Nesúhlasíme s opakovaním procesu ratifikácie návrhu Európskej ústavy potom, čo ju odmietli občania v referendách vo Francúzsku a Holandsku. Nebudeme súhlasiť so žiadnou formou politickej centralizácie EÚ.*“ KDH sa v programe taktiež zaviazalo, že bude ochraňovať princíp subsidiarity a suverenity členských štátov, silnejšie postavenie národných parlamentov a taktiež právo veta v dôležitých oblastiach národného záujmu. Za nevyhnutné úlohy EÚ považovalo KDH odstraňovanie nepodstatných byrokratických procedúr, podporu vzdelanosti, liberalizáciu vnútorného a pracovného trhu vrátane silnejšej liberalizácie služieb (*Za slušný život na Slovensku*, 2013). Systematickejšim spôsobom odmietalo Lisabonskú zmluvu len KDH na čele s jej dnes už bývalým členom a poslancom NR SR Vladimírom Palkom, ktorý podrobnejšie ozrejmovoval potrebu odmietnutia predmetnej zmluvy. Vladimír Palko argumentoval predovšetkým tým, že budúci štát EÚ bude štát, ktorý vznikol pomaly a potichu. Bude to štát, ktorého autori nepriznajú, že zakladajú štát. Odmietajú to priznať aj z dôvodu, lebo by priznali i koniec štátnosti jednotlivých členských štátov. Budúci štát EÚ podľa jeho mienky vzniká bez vôle ľudu a Ústavná zmluva o EÚ je podľa neho identická s obsahom Lisabonskej zmluvy. Upozorňoval, že Ústavná zmluva o EÚ bola odmietnutá

v referendách vo Francúzsku a Holandsku. Kritizoval tiež to, že EÚ bude štát bez európskeho politického národa a bez svojej vlasti. EÚ tiež nebude parlamentnou demokraciou, skutočným zriadením bude byrokracia. Nebude to federácia s jasne určeným rozdelením právomocí medzi štáty a celok. Zároveň však Vladimír Palko vo svojej argumentácii zdôrazňoval, že hlasovanie proti Lisabonskej zmluve nie je hlasovanie proti EÚ alebo dokonca protieurópskym hlasovaním. KDH nenamietalo proti tej Európskej únii, do ktorej vstupovalo (Palko o Lisabonskej zmluve, 2008). Ďalší kto kritizoval Lisabonskú zmluvu bol dnes už bývalý podpredseda KDH Daniel Lipšic, ktorý sa vyjadril, že Slovenská republika sa prístupím k Lisabonskej zmluve vzdáva svojich právomocí v prospech Bruselu, z EÚ sa po schválení zmluvy všetkými členskými štátmi stane podľa jeho slov superštát. Skutočnosť, že sa aj Slovenská národná strana podieľala na schválení Lisabonskej zmluvy považuje Daniel Lipšic za poľutovaniahodné (Lisabon schválili vďaka SMK, Fico demisiu nepodá, 2008). KDH bolo pred voľbami v roku 2006 hlavným nositeľom euroskepticizmu na Slovensku. Ministri KDH žiadali, aby Slovenská republika presadzovala vypustenie z Charty základných práv EÚ z ústavnej zmluvy. V preambule tzv. európskej ústavy požadovali taktiež zmienku o Bohu a kresťanských hodnotách, z ktorých Európa vychádza. Slovensko malo tiež podľa KDH v rokovaniach o budúcom základnom zákone únie odmietnuť stáleho predsedu EÚ. Niektoré časti predloženého dokumentu ústavnej zmluvy podľa vtedajšieho slovenského eurokomisára a súčasného predsedu KDH Jána Figel'a charakterizujú EÚ skôr ako štát než zmluvné spoločenstvo. Aj z tohto dôvodu je KDH za zachovanie pravidla jednodhlasnosti pri rozhodovaní EÚ v citlivých oblastiach, ako sú azyl a migrácia, kultúra, sociálne zabezpečenie či justičná a policajná spolupráca (Lešková, 2006, s. 37). Zvrchovanosť a suverenitu Slovenska ohrozuje podľa vtedajšieho predsedu KDH Pavla Hrušovského viac Lisabonská zmluva ako Maďari či extrémizmus. Pavol Hrušovský povedal: „*Lisabonská zmluva markantným spôsobom oslabuje právomoci štátu v oblasti politik, ktoré sú pre nás nevyhnutne dôležité. Maďarov sa netreba báť*“ (Hrušovský: Suverenitu Slovenska ohrozuje viac Lisabonská zmluva ako Maďari, 2009).

V predvolebnom programe z roku 2010 s názvom *Cesta pre Slovensko* sa vyskytuje hlavne téma ohľadne využitia finančných prostriedkov zo štrukturálnych fondov EÚ. V programe tiež strana vysvetľuje postoj kresťanských demokratov k európskej integrácii respektíve funkcii Slovenskej republiky v EÚ. Okrem všeobecných prehlásení týkajúcich sa napríklad základných hodnôt európskej integrácie požadovalo KDH zachovanie respektíve opätovné zavedenie princípu jednodhlasnosti pri rozhodovaní o vybraných otázkach (Havlík – Ondroušek, 2010).

V predvolebnom programe z roku 2012 hnutie garantuje, že bude presadzovať, aby Slovensko bolo spoľahlivým partnerom EÚ a NATO. Presadzuje taktiež rozvoj transatlantickej spolupráce medzi EÚ a Spojenými štátmi americkými (*Cesta pre Slovensko*, 2013). Po preštudovaní programu z roku 2012 nenachádzame žiadnu výraznejšiu kritiku tohto hnutia, ktorú by sme mohli označiť za euroskeptickú. Absencia dôraznejšej kritiky vo vzťahu k EÚ môže do istej miery súvisieť aj s odchodom významných predstaviteľov akými boli Vladimír Palko či Daniel Lipšic, ktorí boli hlavnými kritikmi politik EÚ v KDH.

Slovenská národná strana

Slovenská národná strana (SNS) vznikla v roku 1990. V podstate od samotného začiatku svojej činnosti jej predstavitelia presadzovali myšlienku rozdelenia ČSFR a nezávislosti Slovenska. SNS sa vyznačuje ako politická formácia národnej, kresťanskej a konzervatívnej hodnotovej orientácie (Krivý, Mesežnikov, 2001, s. 68). Toto sú charakteristiky, na základe ktorých v slovenskom straníckom systéme sa ako najrelevantnejšia pronárodne orientovaná politická formácia profilovala práve Slovenská národná strana. SNS po parlamentných voľbách v roku 1992 spolupracovala s vládnu ľudovou stranou – Hnutie za demokratické Slovensko (LS-HZDS) najskôr na úrovni parlamentnej koalície, ktorá bola v roku 1993 premenovaná na vládnu koalíciu. Táto vládna koalícia po krátkom prerušení v podobe pôsobenia prechodného vládneho kabinetu Jozefa Moravčíka, pokračovala ďalej so stranou Združenie robotníkov Slovenska (ZRS) až do roku 1998 (Urbek, 1999, s. 82 – 83).

Názory a postoje tejto politickej strany na európsku integráciu Slovenska si podrobnejšie rozanalyzujeme v jednotlivých volebných programoch.

V programe SNS pre voľby v roku 1994 akákoľvek explicitné vyjadrenie o európskej integrácii, o jej podpore respektíve účasti chýba, preto môžeme označiť túto tému za absentujúcu (Havlík, Ondroušek, 2010).

V programe SNS z roku 1998 sa uvádza: „*podporovať také integračné hospodárske tendencie v Európe, ktoré budú založené na úzkej spolupráci národných štátov s preukázanou výhodnosťou vyplývajúcou zo synergického efektu. Vstup Slovenska do EÚ považovať za možný až vtedy, keď bude slovenská ekonomika pripravená a schopná obstať v konkurencii s ekonomicky rozvinutými štátmi EÚ.*“ V tom istom programe z roku 1998 sa v časti s názvom *Slovensko a európska integrácia* uvádza: „*Jednoznačnú potrebu vstupu do EÚ je však treba podriaďiť racionálnym hľadiskom, je nevyhnutné definovať integračné riziká, v primeranom čase znížiť možné ekonomické straty spôsobené veľkou ekonomicko-hospodárskou diferenciáciou. Dávame prednosť postupnému začleňovaniu do EÚ, ktoré bezprostredne neohrozí hospodársku stabilitu a vytvorí priestor pre adaptáciu hospodárstva a spoločných faktorov. Ide nám o takú integráciu, ktorá pripúšťa odovzdanie časti suverenity štátu, ale nevyžaduje rezignáciu na národnú identitu. Sloboda v jednotnej Európe by mala byť spojená s národnou a kultúrnou pluralitou a rovnoprávnosťou*“ (Program Slovenskej národnej strany, 1998). Európska téma je rozpracovaná na viacerých miestach, ale napriek tomu ide len o všeobecné zmienky. Z aspektu kvantitatívneho rozmeru ide podľa Jana Ondrouška a Vlastimila Havlíka o všeobecne koncentrovaný výskyt (Havlík – Ondroušek, 2010).

Vo svojich predvolebných programových tézach z roku 2002 sa SNS o európskej integrácii v podstate vôbec nevyjadrovala. V *Programe národnej obnovy Slovenska*, ktorý obsahoval možnosti pre riešenie problémov SR po voľbách 2002 sa v prvom rade uvádza nutnosť zabezpečiť dôsledné presadzovanie národno-štátnych záujmov v slovenskej politike s cieľom, aby budúci osud štátu a Slovákov „*riadila národná ruka*“. Smer k silnej Európe vedie na základe tohto vyhlásenia prostredníctvom väzby silný národ – silný štát a každý národ má ochraňovať svoje záujmy a identitu (Kuchyňková, 2003, s. 49). V uvedenom predvolebnom programe SNS zdôrazňovala zabezpečenie elementárnych záujmov ako aj rozvojových stimulov vo všetkých oblastiach štátneho a spoločenského života. Z tohto dôvodu kládla SNS za prioritnú úlohu zahraničnej politiky Slovenskej republiky začlenenie sa do európskych integračných procesov, ktoré nie sú závislé iba od vôle Slovenska. Upriamovali pozornosť na jednoznačnú potrebu vstupu do EÚ, ktorú však je potrebné podriaďiť racionálnym aspektom predovšetkým národno-štátnych záujmov. Z tohto dôvodu bolo nevyhnutné identifikovať integračné riziká a v primeranom čase eliminovať možné ekonomické straty spôsobené veľkou ekonomicko-hospodárskou diferenciáciou (Program národnej obnovy, 2002). SNS v predvolebnom programe z roku 2002 tiež konštatovala, že je dôležité, aby Slovensko vstupovalo do EÚ ako rovnocenný partner a plnoprávny člen. SNS požadovala takú integráciu, ktorá pripúšťa odovzdanie časti suverenity štátu, ale nevyžaduje opustenie národnej identity. Sloboda v jednotnej Európe by mala byť prepojená s národnou a kultúrnou pluralitou a ekonomickou rovnoprávnosťou (Program národnej obnovy, 2002). SNS v podstate členstvo v EÚ neodmietala, ale odmietala jeho jednotlivé podoby, ktoré boli v tom čase reálne (Lešková, 2006, s. 35).

SNS podľa Paula Taggarta a Aleksa Szczerbiaka formálne podporovala vstup do EÚ. Avšak ich postoje k európskej integrácii sa odklonili od pôvodných konvenčných prístupov. SNS mala v období 90. rokov prvky tvrdého euroskepticizmu, ale postupne sa strana posúvala na úroveň mäkkého euroskepticizmu (Pridham, 2008, s. 93). V predvolebnom programe z roku 2006 SNS uvádza, že strednodobá stratégia zahraničnej politiky Slovenska vychádza zo skutočnosti, že vstupom Slovenskej republiky do EÚ a NATO sa naplnili ciele slovenskej zahraničnej politiky zadefinované v roku 1993 (Sme slováci Slovákom slovenskú vládu, 2006). Prioritou volebného programu z roku 2006 bola snaha o „*prehĺbenie medzinárodnej politickej orientácie štátu na EÚ, jej ďalšie rozširovanie na východ, pre zachovanie funkcií národného štátu.*“ Strana v kapitole o hospodárstve poukazovala na svoj plán obhajovať slovenské záujmy, a preto postulovala, aby sa po rozhodnutí o pristúpení Slovenska do jednotnej menovej únie a zavedenie eura zvažili pozitíva a negatíva tohto kroku a na základe odborných výstupov zo strany odborníkov rozhodlo o ďalšom postupe (Havlík – Ondroušek, 2010). Slovenská národná strana bola v rokoch 2006 – 2010 súčasťou vládnej koalície so stranou Smer-SD a politickým subjektom ĽS-HZDS, v ktorom sa ratifikovala Lisabonská zmluva. Napriek tomu, že v období rôznych diskusií o schválení Lisabonskej zmluvy sa SNS snažila demonštrovať

svoj proeurópsky postoj podporou uvedeného dokumentu a zároveň kritizovala opozičné strany za to, že sa na hlasovaní nezúčastnili pre negatívny postoj s navrhnutým tlačovým zákonom, nevynechávali reprezentanti SNS možnosti kritizovať politiku EÚ v jednotlivých segmentoch. Išlo predovšetkým o otázku nezávislosti Kosova. Bývalá členka a podpredsedníčka tejto strany Anna Belousovová napríklad kritizovala a obvinila EÚ, že zlyháva pri ochrane hodnôt (Mesežnikov, 2009, s. 91). V súvislosti s Lisabonskou zmluvou dokonca vtedajší predseda SNS Ján Slota vyhlásil, že SDKÚ-DS svojou neprítomnosťou v parlamente na hlasovaní o Lisabonskej zmluve „napľula na Európsku úniu“. „Musím len vyjadriť hlboké sklamanie nad správaním SDKÚ-DS, ktorá sa stavia k Lisabonskej zmluve takýmto spôsobom, čiže napľuli, napľuli doslovne a do písma na Európsku úniu.“ (Lisabon schválili vďaka SMK, Fico demisiu nepodá, 2008).

V predvolebnom programe z roku 2010 sa program SNS vyhocoval vo vzťahu k Európskej únii. Vo svojom programe SNS požaduje redukciu byrokracie v Bruseli a jej vplyvu na jednotlivé členské štáty EÚ ako Európy národov a nie konštituovanie federálneho superštátu. Taktiež postuluje vytvorenie druhej komory Európskeho parlamentu s právom veta každého štátu v prioritných témach jeho vonkajšej a internej suverenity. SNS žiadala spravodlivé rozdelenie kompetencií medzi Bruselom a členskými štátmi v otázkach podstatných politík ako je napríklad poľnohospodárska politika (Volebný program 2010, 2010). Ostrejšia rétorika sa objavuje aj v *Programovom memorande SNS* z roku 2012, v ktorom strana jasne navrhuje zastavenie poskytovania peňazí do neistého eurovalu a taktiež vylúčenie problémových štátov z EÚ. V memorande taktiež strana kritizuje byrokráciu EÚ a požaduje zásadnú zmenu v podobe fungovania EÚ. Za tohto predpokladu strana podporuje zotrvanie v EÚ (Vernosť Slovensku. Programové memorandum SNS, 2012).

Ľudová strana – Hnutie za demokratické Slovensko

ĽS-HZDS bola a v súčasnosti je politickým subjektom, ktorý je vzhľadom k postojom k európskej integrácii náročné priradiť do určitej kategórie. Paul Taggart a Aleks Szczerbiak považujú toto hnutie za stranu mäkkého euroskepticizmu. Podľa klasifikácie Petra Kopeckého a Casa Muddeho je ĽS-HZDS zaradená k europragmatickým stranám, pričom definícia europragmatikov definuje, že sú to formácie, ktoré nepodporujú elementárne myšlienky európskej integrácie, ale sú za ďalší rozvoj EÚ. Tento typ skupiny je kritizovaný z hľadiska jej nelogickosti a podľa Paula Taggarta a Aleka Szczerbiaka nie je pre ňu významným príkladom. Jedným z možných riešení tohto nesúladu by mohla byť typológia Nicola Contiho, ktorá zahŕňa aj skupinu nejasného postoja. Vágný postoj totiž vyznačoval ĽS-HZDS počas jej pôsobenia vo vládných koalíciách (Lešková, 2006, s. 35).

ĽS-HZDS sa formálne opiera o tri programové piliere – kresťanský, národný a sociálny. V hnutí existovalo od jeho vzniku v roku 1991 niekoľko diferencovaných prúdov ako sociálnodemokratický, kresťanskodemokratický, neoliberálny a národno-traditionalistický. Väčšina významných predstaviteľov však stranu postupne opúšťala, spravidla po konflikte s dlhoročným predsedom Vladimírom Mečiarom, poprípade ich samotný predseda odstavoval systematicky na vedľajšiu koľaj (Kopeček, 2005, s. 472). ĽS-HZDS v predvolebnom programe z roku 1994 sa v súvislosti s európskou integráciou vyjadrovala veľmi skromne, pretože jediná poznámka týkajúca sa danej otázky bola uvedená v druhom bode kapitoly s názvom *Desatoro zahraničnej politiky*, ktorý proklamoval, že ĽS-HZDS má v záujme dodržiavať stabilitu a bezpečnosť v Európe. Zmieňuje sa tiež o tom, že bude pokračovať v úsilí o členstvo Slovenska v EÚ a NATO. Uvedenú zmienku o zapojení do európskych štruktúr s rešpektovaním národnej nezávislosti, územnej celistvosti a suverenity Slovenska nie je možné pre nejednoznačnosť vyjadrenia pokladať za prejav europeizácie (Havlík – Ondroušek, 2010). Za euroskeptickú stranu bola ĽS-HZDS pokladaná hlavne z dôvodu, že bola označená za hlavnú príčinu kritiky zo strany predstaviteľov EÚ v období medzi rokmi 1994 – 1998. Táto politická strana niesla od vzniku Slovenskej republiky až do roku 1998 primárnu zodpovednosť za kreovanie zahraničnej politiky. Podľa programového vyhlásenia vlády z 12. januára 1995 bolo prioritou „*cieľavedomé približovanie sa k EÚ s cieľom získať plné členstvo v horizonte roku 2000*“ (Lešková, 2006, s. 35).

Avšak vládna koalícia v rokoch 1994 – 1998 na čele s ĽS-HZDS nedosahovala zhodu ohľadne strategických otázok ďalšieho vývoja štátu. Vláda Vladimíra Mečiara ratifikovala všetky dôležité medzinárodné dohody, ale jej vnútorná politika nezodpovedala určeným cieľom. Rôzne prešľapy v súvislosti s demokraciou na Slovensku mali odozvu v podobe demaršov od EÚ a NATO. K. Hen-

dersen označila politiku odmietania kritiky európskych inštitúcií zo strany ĽS-HZDS v rokoch 1994 – 1998 ako „falošný euro-optimizmus“, ktorý bol obdobou slovenského euroskepticizmu (Leška, 2013).

Pred parlamentnými voľbami v roku 1998 ĽS-HZDS nevypracovala žiadnu koncepciu budúcej európskej integrácie. V úsilí opäť získať medzinárodnú dôveru po nepriaznivej skúsenosti s vládou Vladimíra Mečiara v rokoch 1994 – 1998 sa táto strana zdržala euroskepticizmu a kritiky smerom k integračným snahám Slovenska (Bilčík, Világi, 2007).

Pred parlamentnými voľbami v roku 2002 pre výčitky ohľadne politickej izolácie Slovenska, ĽS-HZDS proklamovala v preambule svojho programu, že sa považuje za stranu európsku, ktorá sa hlási k transnacionálnym hodnotovým väzbám na ďalšie európske strany konzervatívnej, kresťanskodemokratickej a ľudovej orientácie združenej v Európskej demokratickej únii. V tom čase už otázku európskej integrácie vo svojom programe hnutie nespochybňovalo, ale kritizovalo napriek tomu vtedajšiu vládu koalíciu počas vyjednávania napríklad v otázkach jadrovej energie, kde sa slovenská vláda zaviazala k tomu, že uzavrie bloky jadrovej elektrárne v Jaslovských Bohuniciach. Autori volebného programu v súvislosti s integráciou do Európskej únie sa zmieňovali aj o návrhu zmeny ústavy. ĽS-HZDS mala v záujme presadiť prijatie, „komplexnej ústavnej normy o prístupovom procese SR do EÚ, ktorý by posilnil delbu moci a činnosť štátnych inštitúcií a občanov v európskych vzťahoch a európskych inštitúciách“. Je potrebné uviesť, že napriek prehlasovanej podpore vstupu sa predstavitelia hnutia v priebehu volebnej kampane v roku 2002 usilovali upozorňovať na neadekvátny a nevhodný spôsob predvstupových rokovaní zo strany vládnej koalície (Kuchyňková, 2003, s. 49).

Vo volebnom programe z roku 2006 ĽS-HZDS v oblasti zahraničnej politiky deklarovala a podporovala princíp partnerstva a strategickej spolupráce v rámci EÚ a NATO. Z hľadiska kvantitatívneho rozmeru je možno v tomto programe sledovať všeobecne koncentrovaný výskyt európskej otázky. Z hľadiska kvality registrujeme všeobecné zmienky o európskej integrácii, ale taktiež reakcie na čiastočné aspekty európskej integrácie (Havlík – Ondroušek, 2010).

ĽS-HZDS podporila schválenie Lisabonskej zmluvy ako vtedajšia koalíčná politická strana. Predseda hnutia Vladimír Mečiar ratifikáciu Lisabonskej zmluvy prirovnal k „významnému hlasovaniu o budúcnosti Slovenska“ (Vladimír Mečiar: Hlasovanie o budúcnosti Slovenska, 2013).

Vo volebných programoch z roku 2010 a 2012 nezaznamenávame žiadne výraznejšie tendencie, ktoré by mohli napĺňať charakteristiky mäkkého euroskepticizmu. V programoch ohľadne zahraničnej politiky sa strana sústreďuje predovšetkým na upevňovanie dôveryhodného partnerstva vo vzťahu k EÚ a NATO. V tomto smere považujeme opäť za dôležité podotknúť, že pôvodná klasifikácia Paula Taggarta a Aleksa Szczerbiaka je z roku 2001 a platná aj pre rok 2004. V tom čase bola podľa nášho názoru strana adekvátne zaradená v podmienkach Slovenskej republiky medzi mäkké euroskeptické politické strany. V súčasnosti je ĽS-HZDS mimoparlamentnou politickou stranou, ktorej preferencie sa dlhodobo pohybujú pod hranicou zvoliteľnosti a uvedené predvolebné programy nasvedčujú tomu, že hnutie sa v súčasnosti profiluje ako subjekt s väčším proeurópskym akcentom v porovnaní s politikou v 90. rokoch.

Sloboda a Solidarita

Strana Sloboda a Solidarita (SaS) vznikla v roku 2009. Významným politickým subjektom sa stala v roku 2010. Súčasným predsedom strany je Richard Sulík (Mesežnikov, 2011, s. 83). V parlamentných voľbách v roku 2010 získala 12,14 % hlasov. (Štatistický úrad SR: Voľby do NR SR 2010, 2010) Strana sa stala po parlamentných voľbách členom koalície vytvorenej spolu s SDKÚ-DS, KDH a Mostom-Híd. V roku 2010 sa strana stala plnoprávnym členom Európskej liberálnej, demokratickej a reformnej strany (ELDR) – európskeho straníckeho zoskupenia združujúceho politické subjekty liberálnej ideovej orientácie (Mesežnikov, 2011, s. 83).

SaS vstupovala do predvolebného boja v roku 2010 s programom *120 nápadov pre lepší život na Slovensku*. Strana vstupovala do vládnej koalície v období, kedy už vstúpila do platnosti Lisabonská zmluva. V súvislosti s touto zmluvou sa strana vo svojom programe zmieňuje o tom, „že prijatie Lisabonskej zmluvy dáva európskej byrokracii možnosť výrazne rozšíriť svoju moc a vplyv. Rada EÚ bude môcť jednohlasným súhlasom zástupcov členských štátov zásadným spôsobom meniť systém fungovania EÚ a bez nutnosti dodatočnej ratifikácie svojich rozhodnutí odoberať kompetencie vládám členských štátov. Na Slovensku sú mnohé z takýchto zmien uskutočniteľné len zmenou ústavy

a potrebujú trojpätinovú väčšinu hlasov v parlamente.“ Z tohto dôvodu strana navrhovala prijatie ústavného zákona vyžadujúceho pri každom rozširovaní právomocí Európskej únie podľa článku 352 Lisabonskej zmluvy ratifikovanie NR SR ústavnou väčšinou. Reprezentant Slovenskej republiky v Rade Európskej únie nebude môcť v mene Slovenska súhlasiť s návrhom Európskej komisie bez mandátu minimálne troch päťín slovenských zákonodarcov (120 nápadov pre lepší život na Slovensku, 2013). SaS v predvolebnom programe v časti Zahraničná politika deklaruje spoluprácu pri formovaní spoločných zahraničných politík EÚ so štátmi v rámci V4, a zároveň sa zmieňuje o posilňovaní politiky východného partnerstva EÚ. Strana tiež v programe uvádza, želepší postavenie Slovenska v štruktúrach NATO a EÚ (120 nápadov pre lepší život na Slovensku, 2013). SaS svoju kritiku vo vládnej koalícii upriamovala predovšetkým proti poskytnutiu finančnej pôžičky Grécku. Liberáli to odôvodňovali nezodpovednou politikou vlády Grécka, ktorá podľa SaS priviedla tento štát na pokraj krachu. Pomoc vzhľadom na súvisiace okolnosti by bola podľa SaS „morálnym hazardom“. Pomoc zo strany SR by podľa SaS bola nezmyslom, pretože by to nebola solidarita keďže Slovensko je chudobnejší štát ako Grécko (Mesežnikov, 2011, s. 86).

Richard Sulík sa v súvislosti s eurom v decembri 2010 vyjadril, že Slovensko by malo mať plán na opätovné zavedenie národnej meny v prípade, že dôjde v eurozóne k nepriaznivému vývoju, ktorý by mohol viesť k jej rozpadu (Mesežnikov, 2011, s. 87).

V roku 2011 sa po dvanástich mesiacoch vláda Ivety Radičovej, ktorej súčasťou bola aj SaS rozpadla. Osudným sa jej stal Európsky stabilizačný mechanizmus (ESFS). Práve hlasovanie poslancov SaS malo rozhodnúť o budúcnosti a ďalšom fungovaní vlády. Richard Sulík v rozprave povedal, „*hlasovanie za euroval je v rozpore s koalíčnou zmluvou.*“ Richard Sulík kritizoval fakt, že euroval nebude zachraňovať iba štáty, ale aj banky. Tvrdil zároveň, že nie je proti pôžičkám a vopred ich neodsudzuje. Napríklad pôžička pre Írsko bola dobrým riešením. (Vláda Ivety Radičovej stratila dôveru, poslanci neschválili euroval, 2011) Podľa Samuela Abraháma hral Richard Sulík jednu z kľúčových úloh a je nadšený zo svojho scenára, ktorý mu padol vhod. Samuel Abrahám je presvedčený o tom, že predseda SaS sa zaťal v dôsledku toho, aby sa odlišil od svojich koalíčných partnerov, pretože potreboval zvrátiť nepriaznivé preferencie svojej strany. Richard Sulík podľa neho nechcel, aby jeho strana dopadla ako tzv. strany na jedno použitie (Abrahám, 2012, s. 49).

Po rozpade vlády SaS išla do volieb v roku 2012 s programom *Volebný program SaS pre budúce generácie*. Strana sa v sekcii *Zahraničná politika* zaväzuje, že bude podporovať riešenia, ktoré budú napomáhať k zastaveniu krízy, udržaniu jednotnej meny euro, posilneniu transatlantického partnerstva a ku podpore liberálnej demokracie v našom regióne, vrátane štátov ako Bielorusko a Ukrajina. SaS v programe jasne odmieta nátlak na hlbšiu integráciu Európskej únie, ktorá môže zásadne znížiť suverenitu SR, ako napríklad zúženie práva veta, zavádzanie európskej dane, harmonizáciu daní tlak na urýchlenie demokratických rozhodovacích mechanizmov či úmyselné nerešpektovanie medzishátntnych zmlúv. Strana sa tiež vyjadrila, že nepodporí ani trvalý Euroval, ktorý považuje za najväčšie ohrozenie jednotnej meny a hospodárstva štátov eurozóny (Volebný program SaS pre budúce generácie, 2013). V súčasnosti strana pôsobí v opozícii a v posledných parlamentných voľbách v roku 2012 získala 5,88 % hlasov (Štatistický úrad SR. Voľby do NR SR 2012, 2012). Na základe volebných programov a pôsobenia strany SaS vo vládnej koalícii a súčasného pôsobenia v opozícii môžeme konštatovať, že v súčasnosti je táto strana najvýznamnejším mäkkým euroskeptickým parlamentným subjektom na Slovensku. Kritika tejto strany sa opiera predovšetkým o ekonomickú kritiku v podobe kritizovania a jasného odmietania záchranných stabilizačných mechanizmov.

Perspektíva tvrdého euroskepticizmu na Slovensku

Na Slovensku Európskej únii dôveruje podľa prieskumu *Eurobarometra č. 76* 48 % občanov, čo je 14 % nad priemerom EÚ. Vysoká dôvera k EÚ korešponduje s dôverou vo vzťahu k európskym inštitúciám. Občania Slovenska najviac veria Európskemu parlamentu, konkrétne 58 % občanov. Poradie na ďalších miestach je viac menej vyrovnané. Európskej centrálnej banke dôveruje 57 % občanov, Európskej komisii 52 % a Rade EÚ 50 % občanov Slovenska (Eurobarometer 76: Posun v postoji k EÚ, 2002). Na základe uvedených údajov môžeme konštatovať, že občania Slovenskej republiky nie sú skeptickí vo vzťahu k inštitúciám Európskej únie v porovnaní s ostatnými členskými

štátmi. Podľa prieskumov *Eurobarometra* č. 78 z roku 2012 sa Slováci cítia byť občanmi Európskej únie viac ako občania iných členských štátov. Občanom EÚ sa určite alebo minimálne cíti byť 71 % občanov Slovenskej republiky. V rámci 27 členských štátov sa takto cíti 63 % občanov (Eurobarometer: Slováci sa cítia byť občanmi EÚ viac ako ostatní, 2002). Tento prieskum taktiež signalizuje, že vo verejnej mienke na Slovensku neprevládajú silnejšie euroskeptické nálady. Tieto skutočnosti môžu do istej miery súvisieť aj s jasným proeurópskym postojom nielen súčasnej vládnej strany Smer-SD, ktorej rázna proeurópska rétorika na čele s jej predsedom a premiérom Slovenskej republiky Róbertom Ficom podporuje výrazným spôsobom lojálnosť verejnej mienky v otázkach Európskej únie. Silnejšia proeurópska rétorika sa prejavovala v strane Smer-SD aj počas pôsobenia v opozícii počas vlády Ivety Radičovej v období od júla 2010 do apríla 2012, čo predstavuje dlhobohjšiu proeurópsku kontinuitu tejto strany. O zreteľnom proeurópskom postoji jasne hovorí Programové zameranie strany Smer-SD na volebné obdobie 2012 – 2016, v ktorom sa uvádza: „Slovensko bude naďalej aktívne vstupovať do tvorby európskej politiky plnou participáciou už pri príprave legislatívy v pracovných skupinách Rady EÚ a následne počas celého procesu tvorby a schvaľovania politik EÚ v Rade Európskej únie a tak akcelerovať snahy Slovenskej republiky, aby sa Európska únia stala prostredím s konkurencieschopným, vedomostným a silným sociálnym charakterom.“ Evidentný proeurópsky postoj je vyjadrený aj v Programovom vyhlásení vlády Slovenskej republiky z mája 2012, v ktorom sa vláda zaväzuje, „že bude zodpovedným a konštruktívnym aktérom v rámci Eurozóny. S ohľadom na dlhové problémy v eurozóne považuje vláda zvýšenie koordinácie rozpočtových politik za nevyhnutné. Vychádzajúc z jasne proeurópskeho postoja vláda podnikne kroky vedúce k čo najskoršej ratifikácii troch nových zmluvných dokumentov: Zmluvy o založení Európskeho mechanizmu pre stabilitu, Zmluvy o stabilite, koordinácii a kontrole v hospodárskej a menovej únii a novelizáciu čl. 136 Zmluvy o fungovaní EÚ“ (Programové vyhlásenie vlády SR na roky 2012 – 2016, 2012).

V porovnaní s Českou republikou sa iba 54 % Čechov cíti byť občanmi EÚ (Eurobarometr: Jen polovica Čechů se cítí být občany EU, 2002). Práve euroskeptické názory bývalého dvojnásobného prezidenta Českej republiky Václava Klause môžu mať vplyv na českú verejnosť, ktorá je skeptickejšia vo vzťahu k EÚ o čom hovoria aj prieskumy agentúry STEM. Podľa výsledkov prieskumov tejto agentúry z roku 2012 verí EK 37 % občanov a EP len 30 %. Ide o najväčší pokles dôvery v tieto inštitúcie v Česku (Česi nedôverujú EÚ ani jej inštitúciám, 2012). Drvivá väčšina výrokov Václava Klause o EÚ mali negatívnu povahu. V jeho druhom prezidentskom období počas rokov 2008 – 2013 dokonca v 75 % prípadov (Politologové: S odchodom Klause český euroskepticizmus nezmižie, 2013). Výrazný vplyv na skeptickejšiu verejnú mienku v ČR vo vzťahu k EÚ môže mať aj tvrdý euroskeptický politický subjekt KSČM. Prítomnosťou tvrdej euroskeptickej politickej strany v straníckom systéme podľa nášho názoru dochádza k väčšej názorovej konfrontácii politických subjektov v otázkach európskej integrácie, čo môže mať zásadný vplyv na verejnú mienku.

Na základe analýzy relevantných mäkkých euroskeptických politických strán v slovenskom straníckom systéme, ktoré zdefinovali Paul Taggart a Aleks Szczerbiak a nami zdefinovanej strany SaS konštatujeme, že jedine Slovenská národná strana môže v budúcnosti zastávať tvrdšie euroskeptické postoje vo vzťahu k Európskej únii. Strany tvrdého euroskepticizmu s jasným odmietavým postojom k EÚ a jej jednotlivým politikám nachádzajúcich sa v štátoch V4 v slovenskom straníckom systéme momentálne nezaznamenávame, ale v niektorých oblastiach registrujeme podobnú kritiku európskej integrácie.

Súčasný predseda SNS Andrej Danko otvorene hovorí o tom, že SNS vyzýva kompetentných a podnecuje otvorenie prístupovej zmluvy Slovenskej republiky s EÚ. Podľa jeho názoru je potrebné prepracovať celý systém EÚ, pretože určité mechanizmy sú prežité a treba ich opätovne prehodnotiť (Danko, SNS bude iniciovať otvorenie prístupovej zmluvy s EÚ, 2011). V roku 2011 Andrej Danko vyhlásil: „Je najvyšší čas zaoberať sa možnosťou vystúpenia z eurozóny, ako to SNS navrhuje už dlhší čas, treba sa zaoberať možnosťou používania eura aj bez členstva v eurozóne. Každá z členských krajín sa tým zaoberá, no dosluhujúca vláda a jej predsedníčka nemá riešenia a ani len predstavu o nich. Ak je pani Radičová naozaj taká unavená, ako hovorí, mala by odísť zo svojho postu a nie to zbytočne unavené ťahať až do volieb“ (Danko, Treba začať vážne hovoriť o vystúpení Slovenska z

eurozóny a zväziť mechanizmus používania eura. V Grécku urobili z capa záhradníka, 2011). Politický program Slovenskej národnej strany a vyjadrenia súčasného predsedu Andreja Danka a čestného predsedu Jána Slotu majú vysokú výpovednú hodnotu ohľadne novej tvrdej euroskeptickej perspektívy tohto subjektu. Princiálne postoje v *Programovom memorande* z roku 2012 v časti *Zahraničná politika*, SNS stavala na kritike centralizácie EÚ, legitimacy EP a ekonomickej kritike. Tieto ideové motívy euroskepticizmu, ktoré sme konkrétnejšie charakterizovali v druhej kapitole sa môžu v budúcnosti systematicky modifikovať do tvrdej euroskeptickej podoby. Predvolebné programy a vystupovanie SNS sa od roku 1994 do súčasnosti zásadným spôsobom menili a vo vzťahu k Európskej únii vyhrcovali až na podporu Lisabonskej zmluvy v roku 2008. Napriek tomu, že bývalý predseda SNS a dnes jej čestný predseda si o sebe nemyslí, že je euroskeptik, EÚ ako mechanizmus podľa jeho slov z roku 2011 nefunguje a treba ho radikálne zmeniť a modernizovať (Euroskeptik Slotu: Mali by sme uvažovať o odchode z EÚ, 2011). SNS ako opozičná strana vyzvala v roku 2011 vtedajšiu vládu, aby sa zaoberala možnosťou vystúpenia SR z EÚ (Slotu: Slovensko by sa malo zaoberať vystúpením z EÚ, 2011).

Tendencie razantnejšej názorovej transformácie SNS vo vzťahu k EÚ môžeme hľadať aj v záchrane resp. návrate tejto politickej strany medzi relevantné politické subjekty v slovenskom straníckom systéme. Z toho vyplýva, že SNS mení svoj postoj k integrácii EÚ z taktických a strategických dôvodov, ktoré zdefinoval Peter Kopecký a Cas Mudde. Keďže na Slovensku podľa našej analýzy neexistuje tvrdá relevantná euroskeptickej politická strana s vyhraneným postojom k EÚ a jej politikám, môže v budúcnosti táto politická strana získavať politický kredit práve v tomto priestore. Tvrdá euroskeptickej rétorika tejto strany sa môže stať v budúcnosti a v závislosti od vývoja EÚ kľúčovou témou. Avšak všetky ideové zdroje euroskepticizmu musia byť dostatočne odborne podchytené a zrozumiteľne mediálne odkomunikované kvalifikovanými politickými predstaviteľmi tejto strany, v inom prípade by sa dala euroskeptickej rétorika považovať len za prejav populizmu.

Literatúra a pramene:

120 nápadov pre lepší život na Slovensku. Dostupné na internete: <<http://www.scribd.com/doc/30531179/Program-SaS-120-napadov>> [11/02/2013].

ABRAHÁM, S.: Resetované Slovensko: Čistá teória vs. Politická prax. Bratislava: Kalligram, 2012. 288 s.

Andrej Danko: Treba začať vážne hovoriť o vystúpení Slovenska z eurozóny a zväziť mechanizmus používania eura. V Grécku urobili z capa záhradníka. Dostupné na internete: <<http://www.sns.sk/aktuality/andrej-danko-treba-zacat-vazne-hovorit-o-vystupeni-slovenska-z-eurozony-a-zvazit-mechanizmus-pouzivania-eura-v-grecku-urobili-z-capu-zahradnika/>> [11/02/2013].

BILČÍK, V. – VILÁGI, A.: Slovensko a limity európskej integrácie. Dostupné na internete: <<http://www.sfga.sk/dokumenty/publikacie/172>> [11/02/2013].

Cesta pre Slovensko. Dostupné na internete: <http://www.kdh.sk/sites/default/files/upload/dokumenty/volebny_program.pdf> [11/02/2013].

Česi nedôverujú EÚ ani jej inštitúciám. Dostupné na internete: <<http://spravy.pravda.sk/svet/clanok/242218-cesi-nedoveruju-eu-ani-jej-instituciam/>> [11/02/2013].

DANKO, A.: Andrej Danko: SNS bude iniciovať otvorenie prístupovej zmluvy s EÚ. Dostupné na internete: <<http://www.sns.sk/aktuality/andrej-danko-sns-bude-iniciovat-otvorenie-pristupovej-zmluvy-s-eu/>> [11/02/2013].

Eurobarometer 76: Posun v postoji k EÚ. Dostupné na internete: <http://ec.europa.eu/slovensko/news/eurobarometer76_sk.htm> [11/02/2013].

Eurobarometer: Slováci sa cítia byť občanmi EÚ viac ako ostatní. Dostupné na internete: <<http://www.ta3.com/clanok/1015278/eurobarometer-slovaci-sa-citia-byt-obcanmi-eu-viac-ako-ostatni.html>> [11/02/2013].

Eurobarometr: Jen polovica Čechů se cítí být občany EU. Dostupné na internete: <<http://www.euractiv.cz/cr-v-evropske-unii/clanek/cechum-se-na-eu-libi-hlavne-volny-pohyb-za-obcany-eu-se-povazuje-jen-pulka-010689>> [11/02/2013].

Euroskeptik Slota: Mali by sme uvažovať o odchode z EÚ. Dostupné na internete: <<http://www.aktuality.sk/clanok/194289/euroskeptik-slota/>> [11/02/2013].

HAVLÍK, V. – ONDROUŠEK, J.: O krok zpět? Evropeizace volební programatiky slovenských politických stran (1994-2010). Dostupné na internete: <<http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=423>> [11/02/2013].

Hrušovský: Suverenitu Slovenska ohrozuje viac Lisabonská zmluva ako Maďari. Dostupné na: <<http://www.sme.sk/c/4883209/hrusovsky-suverenitu-slovenska-ohrozuje-viac-lisabonska-zmluva-ako-madari.html>> [11/02/2013].

KOPEČEK, L.: Slovensko. In Strmiska, M, (et al.): Politické strany moderní Evropy. Praha: Portál, 2005, s. 472.

KRIVÝ, V. – MESEŽNIKOV, G.: Politické strany a ich prívrženci. In. Gyarfášová, O. – Krivý, V. – Velšic, M. (et al.): Krajina v pohybe. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2001, s. 68.

KUCHYŇKOVÁ, P.: Voby 2002 a jejich historicko-politické souvislosti z hlediska integrace Slovenska do EU. In. Šedo, J. (ed.): Evropská otázka ve volebních kampaních. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2003, s. 47 – 49.

LEŠKA, D.: Hlavné etapy formovania systému politických strán na Slovensku po roku 1989. Dostupné na internete: <<http://www.sav.sk/journals/uploads/03041249Le%C5%A1ka%20-%20OK.pdf>> [11/02/2013].

LEŠKOVÁ, E.: Slovensko. In Kaniok, – P. Havlík, V. (ed): Euroskepticismus a země střední a východní Evropy. Brno: Masarykova Univerzita, 2006, s. 35.

Lisabon schválili vďaka SMK, Fico demisiu nepodá. Dostupné na internete: <<http://www.sme.sk/c/3821554/lisabon-schvalili-vdaka-smk-fico-demisiu-nepoda.html#ixzz2OTN9OIdD>> [11/02/2013].

Lisabon schválili vďaka SMK, Fico demisiu nepodá. Dostupné na internete: <<http://www.sme.sk/c/3821554/lisabon-schvalili-vdaka-smk-fico-demisiu-nepoda.html#ixzz2OTN9OIdD>> [11/02/2013].

MESEŽNIKOV, G.: Vnútropolitický vývoj, legislatíva, právny štát a systém politických strán. In Bútorá, M. – Kollár, M. – Mesežnikov, G. (eds.): Slovensko 2010. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2011, s. 83.

MESEŽNIKOV, G.: Vnútropolitický vývoj a systém politických strán. In. Bútorá, M. – Kollár, M. – Mesežnikov, G. (eds.): Slovensko 2008 Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2009, s. 91.

Palko o Lisabonskej zmluve. Dostupné na internete: <http://www.prave-spektrum.sk/article.php?594&ezin_author_id=84> [11/02/2013].

Politologové: S odchodom Klause český euroskepticismus nezmizí. Dostupné na internete: <<http://www.euractiv.cz/cr-v-evropske-unii/clanek/politologove-s-odchodem-klause-cesky-euroskepticismus-nezmizi-eu-010665>> [11/02/2013].

PRIDHAM, G.: European Party Cooperation and post-Communist Politics: Euroscepticism in Transnational. In Szczerbiak, A. – Taggart, P. (ed.): Oposing Europe? The comparative Party politics of Euroscepticism. Norfolk: Oxford University Press, 2008, s. 93.

Program národnej obnovy. Dostupné na internete: <http://www.sns.sk/wpcontent/uploads/2010/03/program_sns_2002_2006.pdf> [11/02/2013].

Program Slovenskej národnej strany. Dostupné na internete: <<http://www.sns.sk/wp-content/uploads/2010/03/Program-SNS-1998.pdf>> [11/02/2013].

Programové vyhlásenie vlády SR na roky 2012-2016. Dostupné na internete: <<http://www.vlada.gov.sk/programove-vyhlaseenie-vlady-sr-na-roky-2012-2016/>> [11/02/2013].

Slota: Slovensko by sa malo zaoberať vystúpením z EÚ. Dostupné na internete: <<http://spravy.pravda.sk/domace/clanok/169043-slota-slovensko-by-sa-malo-zaoberat-vystupenim-z-unie/>> [11/02/2013].

Sme slováci Slovákom slovenskú vládu. Dostupné na internete: <http://www.sns.sk/wp-content/uploads/2010/03/program_sns_2006.pdf> [11/02/2013].

Štatistický úrad SR. Voľby do NR SR 2012. <<http://app.statistics.sk/nrsr2012/sr/tab3.jsp?lang=sk>> [11/02/2013].

TAGGART, P. – SZCZERBIAK, A.: The party politics of Euroscepticism in EU Member and Candidate states. Dostupné na internete: <<https://www.sussex.ac.uk/webteam/gateway/file.php?name=epern-working-paper-6.pdf&site=266>> [11/02/2013].

URBEK, T.: Význam a postavení národně orientovaných politických subjektů v současném slovenském stranicko-politickém systému. In. Dančák, B. – Fiala, P. (eds.): Nacionalistické politické strany v Evropě. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 1999, s. 82 – 83.

Vernosť Slovensku. Programové memorandum SNS. Dostupné na internete: <<http://www.sns.sk/wp-content/uploads/2010/03/Volebn%C3%A9-memorandum-2012.pdf>> [11/02/2013].

Vláda Ivety Radičovej stratila dôveru, poslanci neschválili euroval. Dostupné na internete: <<http://spravy.pravda.sk/volby/clanok/243573-vlada-ivety-radicovej-stratila-doveru-poslanci-neschvalili-euroval/>> [11/02/2013].

Vladimír Mečiar: Hlasovanie o budúcnosti Slovenska. Dostupné na internete: <<http://www.hzds.sk/?mod=zpravy&par=vladimir-meciar-hlasovanie-o-buducnosti-slovenska>> [11/02/2013].

Volebný program 2010. Dostupné na internete: <http://www.sns.sk/wp-content/uploads/2010/03/Volebny_program_20101.pdf>

Volebný program kresťanskodemokratického hnutia. Dostupné na internete: <<http://volby2002.kdh.sk/vprogram.htm>> [11/02/2013].

Volebný program SaS pre budúce generácie. Dostupné na internete: <<http://www.strana-sas.sk/file/1376/Program%20SAS%2025.02.2012.pdf>> [11/02/2013].

Za slušný život na Slovensku. Dostupné na internete: <<http://volby2006.kdh.sk/program.php>> [11/02/2013].